

4-БОБ. ТОВАР-ПУЛ МУНОСАБАТЛАРИ РИВОЖЛАНИШИ БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ ШАКЛЛАНИШИ ВА АМАЛ ҚИЛИШИНING АСОСИДИР

Олдинги бобларда ишлаб чиқаришнинг умумий, ҳамма босқичларига хос бўлган қонун-қоидалари ва тушунчаларини, ижтимоий тизимлар ва мулк шакллариининг ўзгариб туришини кўриб чиқдик. Лекин, айрим иқтисодий жараёнлар тарихий тавсифга эга бўлсада, узоқ даврлар давомида сақланиб қолиши мумкин. Жумладан, инсоният тарихий тараққиётининг кўпгина босқичларида ижтимоий-иқтисодий шаклларнинг айрим турлари узоқ вақт мавжуд бўлади. Масалан, ибтидоий жамоа тузими емирилаётган шароитдаёқ вужудга келган товар айирбошлаш бир ишлаб чиқариш усулидан бошқасига ўтиб, бир неча минг йиллардан бери амал қилиб, ривожланиб келмоқда.

Шу билан бирга бирон-бир ижтимоий-иқтисодий шаклнинг турли тарихий давр шароитидаги мазмуни, ўрни, роли ва ижтимоий оқибатлари кўп жиҳатдан турлича бўлади. Лекин уларнинг умумий, энг хусусиятли белгилари сақланиб қолади. Шу сабабли ушбу боб ижтимоий хўжалик, яъни ижтимоий ишлаб чиқариш шакллариини таҳлил қилишдан бошланади. Кейин товар ва унинг хусусиятлари, товар қийматининг миқдори, уни аниқлашга бўлган турли ёндашувлар, пулнинг вужудга келиши, моҳияти ва вазифалари ёритилади.

4.1. Натурал ишлаб чиқаришдан товар ишлаб чиқаришга ўтиш ва унинг ривожланиши

Кишилик жамиятининг ривожланишида ижтимоий хўжаликни ташкил этишнинг иккита умумий иқтисодий шакли ажралиб туради. Умумий иқтисодий шаклларнинг тарихан биринчиси натурал ишлаб чиқариш ҳисобланади. Ижтимоий хўжаликнинг бу шаклида яратилган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчининг ўз эҳтиёжларини қондириш учун, хўжалик ички эҳтиёжлари учун мўлжалланган. Демак, **ўз эҳтиёжларини қондириш учун ишлаб чиқариш – натурал ишлаб чиқариш, бундай ишлаб чиқаришга асосланган хўжалик эса – натурал хўжалик деб аталади.** Истеъмол ҳажми ва таркиби кўпинча ишлаб чиқариш ҳажми ва таркибига мос келган, уларнинг бир-бири билан боғланиши бир хўжалик доирасида амалга ошганлиги сабабли жуда осон кечган. Бундай муносабатлар энг аввало ибтидоий жамоада, кейинчалик патриархал деҳқон хўжалиги, феодал поместьяларида ҳукм сурган. Натурал ишлаб чиқариш шакли барча иқтисодий жараёнларни бир хўжалик доирасида қатъий чеклаб қўяди, ташқи алоқалар учун йўл очилмайди. Ишчи кучи муайян хўжаликка жуда қаттиқ бириктириб қўйилади ва кўчиб юриш имкониятидан маҳрум бўлади. Натурал хўжалик шакллариининг худди шу хусусиятлари қишлоқ хўжалик жамоаларини минг йиллар давомида барқарор сақланиб қолишининг «сири»ни очиб беради. Натурал хўжалик ишлаб чиқариш мақсадларини ниҳоятда чеклаб, ҳажми ва тури жиҳатидан кам бўлган эҳтиёжларни

кондиришга бўйсунган. Шунинг учун ҳам жамият ривожланиш йўлида аста-секинлик билан натурал ишлаб чиқаришдан товар ишлаб чиқаришга ўтади.

Ҳозирда ижтимоий хўжалик юритиш шакли сифатида натурал хўжалик деярли барҳам топган. Шунга қарамай, ҳали у қадар ривожланмаган ҳамда жаҳон ҳамжамияти иқтисодий алоқаларидан ажралиб қолган, қолоқ мамлакатларда натурал хўжалик кўринишлари ҳамон сақланиб қолган. Шунингдек, товар ишлаб чиқариш оммавий тус олишига қарамай, ижтимоий ҳаётнинг баъзи бир жабҳаларида натурал ишлаб чиқариш элементларини учратиш мумкин. Масалан, оиладаги шахсий эҳтиёжларни қондириш учун уй бекалари томонидан овқатлар, турли хил консерва маҳсулотларининг тайёрланиши, кир ювиш, дазмоллаш, уйларни тозалаш каби хизматларнинг бажарилиши, шахсий томорқада турли хил сабзавот ва резавор меваларнинг етиштирилиши кабилар шулар жумласидандир.

Бироқ, шунга қарамай, кишилик жамияти тараққиётининг юксалиб бориши билан, натурал ишлаб чиқариш миқёслари қисқариб, ўз ўрнини товар ишлаб чиқаришга бўшатиб беради.

Маҳсулот ва хизматларни ўз эҳтиёжини қондириш учун эмас, балки бозорда айирбошлаш учун ишлаб чиқариш товар ишлаб чиқариш, бундай ишлаб чиқаришга асосланган хўжалик эса – товар хўжалиги дейилади. Товар хўжалигида кишилар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар буюм орқали, улар меҳнати маҳсулини олди-сотди қилиш орқали намоён бўлади.

Товар ишлаб чиқариш натурал хўжаликнинг ривожланиши, маҳсулотлар тури ва миқдорининг ўсиши натижасида пайдо бўлади. Натурал ва товар хўжаликларининг бир-биридан фарқини 4.1-жадвал орқали кўриш мумкин.

Товар ишлаб чиқариш ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчилар ўртасидаги муносабатларнинг, меҳнатни ўлчаш ва уни жамиятнинг жами меҳнати таркибига киритишнинг ўзига хос усулидир. Натурал хўжаликни сиқиб чиқариш ва товар айирбошлашнинг ривожланиш жараёни меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви, ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви, хусусий мулкнинг вужудга келиши ва ривожланиши асосида индивидуал хўжаликларнинг товар айирбошлашга, олди-сотдига ўтиш йўли билан боради. Айрим турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашув уларни турли хил ишлаб чиқарувчилар ўртасида айирбошлашни зарур қилиб кўяди. Айни пайтда ихтисослашув меҳнат унумдорлигининг ошишига олиб келади, демак, товар айирбошлаш фақат зарургина эмас, балки фойдали бўлиб ҳам боради. Вақтни ва моддий ресурсларни тежаш товар хўжалигини ривожлантиришнинг ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб чиқади. Айирбошлаш жараёнига тортиладиган ишлаб чиқарувчилар тобора бир-бирларига кўпроқ боғланиб борадилар.

Дастлабки даврларда товар хўжаликлари жамоалар, кулдорлик латифундиялари, феодал ва деҳқон хўжаликлари ўртасида алоқалар ўрнатилишига ёрдам бериб, ишлаб чиқаришнинг ва умуман жамиятнинг ривожланиши учун қўшимча имкониятлар очган.

Натурал ва товар хўжалигининг асосий фарқлари

Асосий жиҳатлар	Натурал хўжалик	Товар хўжалиги
1. Неъматларни ишлаб чиқаришнинг асосий мақсади	Шахсий эҳтиёжларни қондиришда фойдаланиш	Бошқа товарларга айирбошлаш, бозорда олди-сотди қилиш
2. Ишлаб чиқариладиган маҳсулот таркибининг аниқланиши	Эҳтиёжлар ва имкониятлардан келиб чиққан ҳолда олдиндан аниқланади	Бозордаги муайян талаб ва ишлаб чиқарувчининг хусусий манфаати асосида аниқланади
3. Истеъмолчини ўзига жалб этиш учун кураш	Бундай кураш мавжуд эмас	Бундай кураш мавжуд ва товар хўжалигининг ривожланиши билан кучайиб боради
4. Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг истеъмол қилиниши даражаси	Барча ишлаб чиқарилган маҳсулотлар тўлиқ истеъмол қилинади	Ишлаб чиқарилган маҳсулотлар айрим турлари ва қисмлари сотилмай қолиши, яъни истеъмол килинмаслиги мумкин
5. Ишлаб чиқариш жараёнида ишчи кучининг иштирок этиш тамойиллари	Ишлаб чиқариш жараёнида фақат ўзининг ва оила аъзоларининг ишчи кучидан фойдаланилади	Ишлаб чиқариш жараёнида устун равишда ёлланма ишчи кучидан фойдаланиш мумкин

Маълум тарихий даврларга келиб товар муносабатлари жамият иқтисодиётининг барча томонларини кенг ва чуқур қамраб олади.

Товар хўжалигининг вужудга келиши ва амал қилишининг ижтимоий-иқтисодий асослари ҳамда шарт-шароитлари қуйидагилардан иборат:

1) ижтимоий меҳнат тақсимотининг рўй бериши. Бунда ишлаб чиқарувчилар у ёки бу аниқ маҳсулотни ишлаб чиқаришга ихтисослашади. Ихтисослашув, ўз навбатида, қиёсий устунлик тамойили бўйича, яъни маҳсулотни нисбатан кам муқобил қийматда ишлаб чиқариш лаёқати билан аниқланади;

2) шахсий ва хусусий мулкчиликнинг шаклланиши, ишлаб чиқарувчиларнинг иқтисодий жиҳатдан алоҳидалашуви. Бунда улар ўз мулклари ҳамда меҳнат натижаларини ўзлари тасарруф қиладилар. Иқтисодий алоҳидалик хўжалик фаолиятига оид барча қарорларни ишлаб чиқарувчининг ўзи ҳал қилишини билдиради. Худди шу икки ҳолат товар ишлаб чиқаришни зарур қилиб қўяди ва бозор иқтисодиёти вужудга келишининг шарт-шароити ҳисобланади. Меҳнат маҳсули товарга, яъни бозорда айирбошлаш учун, сотиш учун тайёрланадиган нарсага, ишлаб чиқарувчилар эса товар ишлаб чиқарувчиларга айланади.

Товар ишлаб чиқаришнинг моҳиятини янада кенгрок тушуниш учун унинг асосий унсури бўлган товарнинг хусусиятларини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

4.2. Товар ва унинг хусусиятлари

Товар-пул муносабатларини тушунишда товарнинг мазмунини, унинг хусусиятларини билиш муҳим аҳамиятга эгадир. Товарга таъриф беришда ҳам иқтисодчилар томонидан турлича ёндашувлар мавжуд. Жумладан, Е.Ф.Борисов таърифига кўра «Товар – бу бозорда бошқа товарга эквивалент асосида айирбошлашга мўлжалланган, меҳнат орқали яратилган ижтимоий нафлиликдир»¹. Бундан кўринадики, у товарга инсон меҳнати маҳсули сифатида қарайди.

В.И.Видяпин ва бошқалар таҳрири асосида тайёрланган дарсликда «неъмат» ва «товар» тушунчаларига кенг изоҳ берилган. Унда товар иқтисодий неъматнинг махсус шакли бўлиб ҳисобланиши кўрсатиб берилган: «Товар – бу айирбошлаш учун ишлаб чиқарилган махсус иқтисодий неъмат»². Бу ва бошқа қатор олимларнинг фикрлари асосида таъкидлаш мумкинки, **товар – бу бирон-бир нафлиликка ва қийматга эга бўлган, айирбошлаш учун яратилган меҳнат маҳсули.**

Ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг ҳозирги босқичида мамлакатларда ишлаб чиқарилаётган миллионлаб турдаги маҳсулотлар ва кўрсатилаётган хизматлар товар шаклини олган. Жумладан, Ўзбекистонда ҳам ишлаб чиқарилаётган кўплаб турдаги товарлардан баъзиларини мисол келтириш мумкин (4.2-жадвал).

4.2-жадвал

Ўзбекистонда 2007-2008 йилларда ишлаб чиқарилган баъзи товар турлари

Товар маҳсулотлари номлари	2007 йил	2008 йил
Енгил автомобиллар, дона	171809	195038
Автобуслар, дона	1116	1556
Автомобиллар учун эҳтиёт қисмлар, млн. сўм	103959,4	141522,4
Тракторлар, дона	2411	2437
Трактор культиваторлари, дона	1562	1773
Аккумуляторлар, минг дона	443	447
Телевизорлар, дона	93527	47621
Музлатгичлар ва совутгичлар, дона	10774	6218
Пахта толаси, минг тонна	1125,4	1174,2
Газламалар, млн. кв.м	160,5	114,1
Трикотаж буюмлар, минг дона	30883	29163
Сут ва сут маҳсулотлари, минг тонна	16,4	19,4
Мева-сабзавот консервалари, млн. шартли банка	112,9	157,9
Шакар, минг тонна	170,9	254,3
Ўсимлик ёғи, минг тонна	277,5	284,6
Ун, минг тонна	1440,7	1425,6

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, глобал молиявий-иқтисодий инқироз шароитида товар ишлаб чиқаришни ривожлантириш иқтисодийни

¹ Борисов Е.Ф. Экономическая теория: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005, с.144.

² Экономическая теория: Учебник. - Изд., испр. и доп. / Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2005, с.143.

модернизациялаш ва диверсификациялаш жараёнларини кучайтиришни тақозо этиб, бу мамлакатимиздаги 2009-2012 йилларга мўлжалланган Инкирозга қарши чоралар дастурида ҳам ўз ифодасини топган¹. Ишлаб чиқаришни замонавий технологиялар билан жиҳозлаш, уни маънавий жиҳатдан янгилаш, таркибий жиҳатдан техник ва технологик қайта тузиш каби чора-тадбирларни ўз ичига олувчи ишлаб чиқаришни модернизациялаш жараёни пировардида товарлар миқдорининг ошиши, сифатининг такомиллашуви ва турларининг кўпайишига имкон яратади. Айниқса, ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш, маҳсулот ва хизматларни сотиш бозорларини кенгайтириш мақсадида тармоқ ва корхоналар фаолият соҳаларини кенгайтириш, маҳсулот ва хизматлар ассортиментларини кўпайтириш, уларнинг сифатини такомиллаштиришдан иборат диверсификация жараёни товар ишлаб чиқаришни кенгайтиришнинг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади.

Товар икки хусусиятга эга: бир томондан, у кишиларнинг қандайдир эҳтиёжини қондира оладиган, иккинчи томондан эса, бошқа буюмларга айирбошлана оладиган буюмдир. Бошқача айтганда, товар нафлиликка (истеъмол қиймати) ва қийматга эгадир.

Буюмнинг истеъмол қиймати унинг кишилар учун нафли эканлиги, муайян наф келтириши орқали намоён бўлади. У шахсий истеъмол буюми ёки ишлаб чиқариш воситалари сифатида кишиларнинг бирон-бир нарсага бўлган эҳтиёжини қондиради.

Нафлиликни аниқлашда ҳам турлича ёндашувлар мавжуд. Масалан, маржинализм мактаби асосчилари ҳам, уларнинг кейинги давомчилари ҳам товарлар нафлилигини аниқлашда алоҳида олинган индивиднинг ҳаёлидаги психологик ёндашув билан, яъни ҳеч ким билан алоқаси бўлмаган ўрмондаги чолнинг ёки кимсасиз оролда бир ўзи қолиб кетган Робинзоннинг ҳаёли билан аниқлаш усулини қўллайдилар. Ҳолбуки, товар айирбошлаш жамият аъзолари ўртасида, гавжум бозор қатнашчилари ўртасида реал қайноқ ҳаёт жараёнида содир бўлади. Улар нафлиликнинг негизида объектив иқтисодий жараён борлигини, нафлилик табиат ашёси билан жонли меҳнатнинг бирикиши натижасида, тўғрироғи нафлилик аниқ меҳнат билан табиат ашёсининг хусусиятлари ўзгартирилиши натижасида вужудга келишини ўйлаб ҳам ўтирмайдилар. Албатта, табиатда мавжуд бўлган ёки инсон меҳнати билан яратилган ҳар қандай нарса ҳам нафлиликка эга бўлавермайди.

Шунинг учун иқтисодиёт назариясида ижтимоий зарурий нафлилик деган тушунча ишлатилади ва реал бозор ҳар қандай нафлиликни эмас, балки ижтимоий зарурий нафлиликни тан олади.

Ижтимоий зарурий нафлилик деб талаб миқдорига мос келадиган миқдордаги нафлиликка айтилади.

Неъматлар товар бўлиши учун, улар айирбошлашга мўлжалланган, маълум меҳнат сарфланган, бозорга сотишга чиқарилган бўлиши зарур.

¹ Қаралсин: Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 39-б.

Шунга кўра, товар маҳсулотдан фарқланади. Товар, энг аввало, ўз истеъмоли учун эмас, балки бошқаларнинг истеъмоли учун бозорга сотиш мақсадида тайёрланадиган маҳсулотдир. Товарнинг натурал-буюм ва ижтимоий-иқтисодий томонлари, хусусиятлари ана шундан келиб чиқади.

Товарнинг алмашув қиймати – бу бирор турдаги нафлиликнинг бошқа турдаги нафлиликка айирбош қилинадиган миқдорий нисбатидир. Масалан, битта болта 20 кг донга айирбош қилинади. Айирбош қилинадиган товарларнинг бу миқдорий нисбатида уларнинг алмашув қиймати ифодаланади.

Қийматнинг меҳнат назарияси тарафдорлари¹ фикрига кўра, товарлар қийматининг умумий асоси бўлиб меҳнат ҳисобланади, шу сабабли улар маълум миқдорларда бир-бирига тенглаштирилади. Товарларнинг оғирлиги, ҳажми, шакли ва шу каби табиий хусусиятларидан бирортаси қийматнинг умумий асоси бўла олмайди. Айирбошлашнинг зарур шarti бўлиб товарларнинг турлича нафлилиги ҳисобланади. Бироқ, турли товарларнинг нафлилиги сифат жиҳатидан фарқ қилиш билан бирга миқдорий ўлчамга эга эмас. Миқдор жиҳатдан таққослаш учун товарларда мавжуд бўлган умумий нарса – уларни яратиш учун сарфланган меҳнатдир.

Товарлар ўлчовдош бўлишининг боиси шуки, буларнинг ҳаммаси умуман инсон меҳнати маҳсулидир, яъни инсон кучи, мияси, мушаклари, асаблари ва ҳоказолари сарфининг маҳсулидир. Товарда мужассамлашган ижтимоий меҳнат унинг қийматини ташкил қилади. Бу қиймат товар айирбошлаганда кўринади, шунинг учун алмашув қиймати (яъни истеъмоли қийматларини айирбошлаш нисбати) қиймат шакли бўлиб, унинг ички мазмунини ташкил этади. Бу ҳолат Л.М.Куликов томонидан қиймат ва алмашув қийматини товарнинг алоҳида асосий хусусиятлари сифатида ажратилиб кўрсатилишида намоён бўлади. «Қиймат – бу товар ишлаб чиқариш ва уни сотиш (кўпинча қисқача қилиб «ишлаб чиқариш харажатлари» деб атайдилар) қанчага тушганлиги ифодасидир. Товарни айирбошлаганда (сотилганда) ишлаб чиқарувчи (сотувчи), табиийки, ўз харажатларини қоплашни истайди, бироқ бозорда бошқача нисбатлар таркиб топиши мумкин. Энди уларни бошқа кўрсаткич – алмашув қиймати ифодалайди. Бу бир товар бошқасига айирбошланадиган миқдорий нисбатдир».² Товарнинг ўзи эса икки томон – нафлилик ва қийматнинг узвий бирлигидан иборатдир.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Л.Куликов томонидан қийматга берилган юқоридаги таъриф баъзи ҳолларда иқтисодчилар томонидан йўл кўйиладиган янглиш фикрлардан ҳам ҳоли эмас. Яъни, қийматнинг ишлаб чиқариш харажатлари билан айнийлаштирилишини у томонидан йўл кўйилган хатолик деб ҳисоблаймиз. Аслида, ишлаб чиқариш харажатлари

¹ Товар қийматини меҳнат билан аниқлашга ёндашувларида маълум фарқлар мавжуд бўлсада, уларга А.Смит, Д.Рикардо, У.Петти, Ж.С.Милль ва бошқа айрим иқтисодчиларни, уларнинг издошларини киритиш мумкин.

² Куликов Л.М. Экономическая теория: учеб. – М.: ТК Вебли, Изд-во Проспект, 2005, с.129.

қийматнинг бир қисми бўлиб, аксарият ҳолларда миқдор жиҳатидан қийматдан кам бўлади.

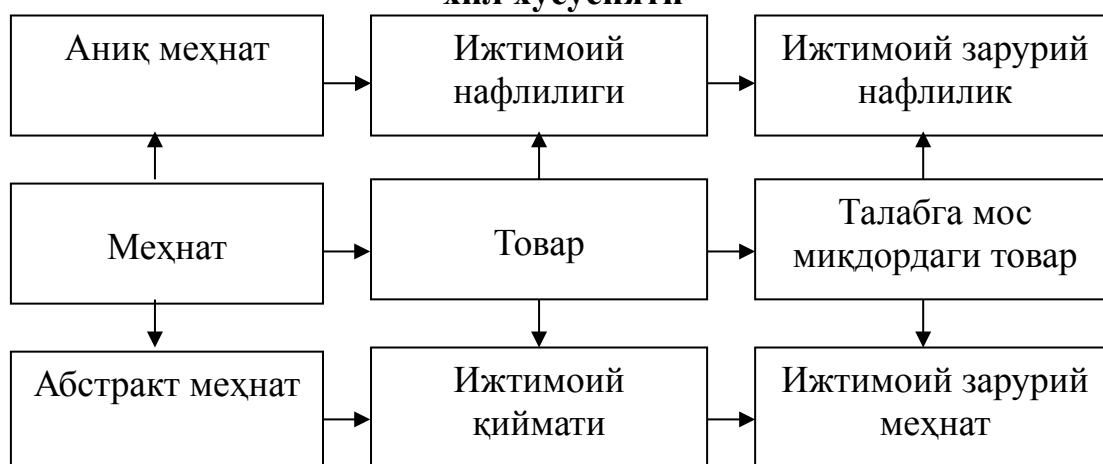
Товар қийматининг миқдори **ижтимоий-зарурий иш вақти** орқали ҳисобланади. **Ижтимоий зарурий иш вақти муайян ижтимоий нормал ишлаб чиқариш шароитида ва муайян жамиятдаги меҳнат малакаси ва жадаллиги даражаси ўртача бўлган шароитда бирон бир товарни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган иш вақтидир.**

Товар қийматининг миқдорини ҳисоблашда меҳнатнинг оддий ва мураккаб, малакали ва малакасиз, ақлий ёки жисмоний турлари ҳисобга олинади. Қийматни ҳисоблашда нисбатан мураккаб меҳнат кўпайтирилган ёки даражага кўтарилган оддий меҳнат сифатида ҳисобга олинади, шу сабабли оз миқдордаги мураккаб меҳнат кўп миқдордаги оддий меҳнатга тенглаштирилади.

Товарнинг икки хил хусусиятга эга бўлишига сабаб товар ишлаб чиқарувчи меҳнати табиатининг икки томонламалигидадир. Бир томондан, бу – муайян турдаги аниқ меҳнатдир. Шунинг учун, нафлиликни яратган меҳнат **аниқ меҳнат** деб ном олган (4.1-чизма).

4.1-чизма

Меҳнатнинг икки ёқлама тавсифидан келиб чиқувчи товарнинг икки хил хусусияти

Иккинчи томондан, меҳнат – аниқ шаклидан қатъий назар, умуман сарфланган инсон ишчи кучидир, жами ижтимоий меҳнатнинг бир қисмидир. У ўзининг шу сифатида **абстракт меҳнат** деб аталади. Бу меҳнат эса товар қийматини яратади.

Қиймат товарнинг эмас, балки фақат меҳнатнинг ижтимоий хоссаси бўлиб, унда табиат ашёларининг бирорта ҳам молекуласи, заррачаси йўқдир. Қийматнинг асосида одамлар бир-бирлари учун меҳнат қилишларини билдирувчи ижтимоий меҳнат ётади. Бироқ, алоҳидалашган товар ишлаб чиқарувчилар меҳнати ўзининг ижтимоий хусусиятини фақат меҳнат маҳсулларини айирбошлаш орқали кўрсатади.

Товарлар қийматининг миқдори меҳнат унумдорлигига қараб ўзгаради. **Меҳнат унумдорлиги маълум иш вақти бирлиги мобайнида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг миқдори ёки маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун сарфланган иш вақти билан ўлчанади.** Мисол учун,

дурадгор бир иш куни давомида 4 та стол ясади. Агар иш кунини 8 соатдан иборат, деб олсак, у ҳолда 1 та стол ясаш учун 2 соат вақт сарфланган. Яъни, дурадгорнинг 1 соатлик меҳнат унумдорлиги 0,5 та столга тенг.

Меҳнат унумдорлигининг ўзгариши товар бирлиги қийматининг ўзгаришига сабаб бўлади. Меҳнат унумдорлиги ўсса, товар бирлигининг қиймати камаяди ёки аксинча, меҳнат унумдорлиги пасайса, товар бирлигининг қиймати ошади. Мисолимиздаги дурадгор ясаган битта столнинг қиймати 2 соатлик меҳнат сарфига тенг эди. Дейлик, унинг меҳнат унумдорлиги икки баравар ортиб, бир иш кунида 8 та стол ясаш даражасига етди. У ҳолда, битта столнинг қиймати ҳам икки барвар пасайиб, 1 соатлик меҳнат сарфига тенг бўлади.

Меҳнат интенсивлиги иш вақти бирлиги мобайнида сарфланган меҳнат миқдори орқали тавсифланувчи кўрсаткич ҳисобланади. **Меҳнат интенсивлиги деганда иш вақти бирлиги давомида меҳнат сарфининг ошиб бориши, яъни меҳнатнинг жадаллашиши тушунилади.** Меҳнат интенсивлигининг ошиши муайян вақт давомида кўпроқ қиймат яратилишига имкон беради.

4.3. Қийматнинг меҳнат назарияси ва кейинги қўшилган миқдор нафлилиги назариялари

Товар қийматининг негизини аниқлаш доимий равишда тортишувлар ва мунозараларга сабаб бўлиб, бу борада қуйидаги икки асосий йўналиш мавжуд:

- 1) қийматнинг меҳнат назарияси;
- 2) қийматнинг нафлилик ёки кейинги қўшилган миқдор нафлилиги назарияси.

Қийматнинг меҳнат назарияси асосчилари бўлиб Уильям Петти, Адам Смит, Давид Рикардолар ҳисобланади.

У.Петти – қийматнинг меҳнат назариясининг дастлабки асосчиси бўлиб, у қийматнинг манбаи меҳнат ҳисобланишини, айнан меҳнат сарфи товар қиймати миқдорини белгилаб беришини кўрсатиб ўтган. Бироқ, У.Петти товарнинг истеъмол қиймати ва қиймати ўртасидаги фарқни кўра олмаган. У товарнинг қиймати фақат қимматбаҳо металлларни ишлаб чиқаришга сарфланувчи меҳнат орқали яратилади, деб ҳисоблаган.

А.Смит ўзининг «Халқлар бойлигининг табиати ва сабаблари тўғрисида тадқиқотлар» (1776) номли асарида товарнинг истеъмол ва алмашув қийматини фарқлаб берган. У товар қийматининг ягона манбаи бўлиб моддий ишлаб чиқаришнинг ҳар қандай соҳасида сарфланган меҳнат ҳисобланади, деган хулосага келган. Шу билан бирга, товар қийматининг миқдорини ҳар қандай меҳнат эмас, балки жамият учун зарур бўлган ўртача меҳнат белгилаб беришини кўрсатиб ўтган.

Д.Рикардо қийматнинг ягона мезони бўлиб товар ишлаб чиқаришга сарфланган ҳамда иш вақти сарфлари орқали аниқланувчи меҳнат ҳисобланишини исботлаб берган. У товарнинг истеъмол қиймати ва қиймати

ўртасидаги фарқни аниқ кўрсатиб, ҳар қандай ишлаб чиқаришда товарнинг қиймати сарфланган меҳнат орқали аниқланишини таъкидлаган.

Демак, юқорида таъкидланганимиздек, қийматнинг меҳнат назарияси тарафдорларининг фикрича, товарларни айирбошлаш уларнинг қиймати асосида амалга оширилади. Қийматнинг миқдори эса, ижтимоий зарурий меҳнат сарфлари билан, яъни ижтимоий зарурий иш вақти билан ўлчанади.

Қийматнинг меҳнат назарияси тарафдорлари товар ишлаб чиқариш шароитда товар ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги алоқаларни, ижтимоий меҳнатни тақсимлаш ва рағбатлантиришни тартибга солувчи объектив қиймат қонунининг мавжудлигини эътироф этадилар. **Қиймат қонуни товар ишлаб чиқариш ва айирбошлаш унинг қиймати асосида амалга ошишини, қийматнинг ўзи эса ижтимоий зарурий меҳнат сарфлари орқали ўлчанишини ифодалайди.**

Қиймат қонуни индивидуал меҳнат сарфи ижтимоий зарур меҳнат сарфидан озроқ бўлган ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантиради. Бу билан ишлаб чиқарувчиларнинг меҳнат унумдорлигини оширишга ундайди. Акс ҳолда улар бозордан сиқиб чиқарилишлари ёки хонавайрон бўлишлари мумкин.

Қиймат қонуни товар ишлаб чиқарувчиларни табақалаштиради, меҳнат ва моддий сарфларни камайтиришни рағбатлантиради ва меҳнатнинг ишлаб чиқариш соҳалари бўйича тақсимланишини тартибга солиб туради. Масалан, энг юксак меҳнат унумдорлигига эришган ишлаб чиқарувчилар ўз товарларини ижтимоий зарур сарфларидан камроқ, лекин айрим индивидуал сарфларидан юқори нархларга сотишлари ва юқори фойда олишлари мумкин. Лекин улар иш фаолиятининг муваффақияти кафолатланган деб бўлмайди. Чунки улар ишлаб чиқаришга фан-техника янгиликларини, самарали ишлаб чиқариш усулларини ўз вақтида қўллаб турмасалар, маълум вақтдан сўнг ўз устунликларидан ажралиб қолишлари мумкин.

Қиймат қонунининг тартибга солиб турувчи механизми рақобат кураши натижасида бозор нархларининг стихияли равишда тебраниб туришидан, уларнинг ижтимоий қийматдан фарқ қилиб туришидан иборат. Товар нархининг ижтимоий қийматидан четга чиқиш шарт-шароитлари қуйидагилардан иборат деб ҳисобланади:

Талаб = таклиф бўлган ҳолда нарх = қиймат.

Талаб > таклиф бўлган ҳолда нарх > қиймат.

Талаб < таклиф бўлган ҳолда нарх < қиймат.

Шундай қилиб, товарлар нархининг улар қийматидан фарқ қилиши товар ишлаб чиқарувчиларнинг хоҳиши билан содир бўлмай, балки объектив қиймат қонунининг кучи таъсири остида бўлади.

Кейинги кўшилган миқдор нафлилиги¹ назариясининг асосчилари бўлиб австрия мактаби вакиллари К.Менгер(1840-1921), Ф.Визер(1851-1926), Е.Бем-Баверк(1851-1914) ва бошқалар ҳисобланади. Мазкур назарияга кўра, кишилар томонидан жуда хилма-хил моддий ва маънавий неъматлар (ҳамда хизматлар) уларни ишлаб чиқаришга ижтимоий зарурий меҳнат сарфланганлиги учун эмас, балки ушбу неъматлар нафлиликка эга бўлганлиги учун қадрланади. Инсонлар томонидан маълум нафлиликларга эҳтиёж сезилганлиги сабабли у ёки бу товарни ишлаб чиқаришга меҳнат сарфлари амалга оширилади. Мазкур назария тарафдорлари фикрларига кўра, фақат товарнинг нафлилиги унинг қийматига ва, бинобарин, нархига асос бўлиши мумкин.

Кейинги кўшилган миқдор нафлилиги назарияси билан қийматнинг меҳнат назариясининг бир-бирига тўғри келмаслиги турли хил истеъмол қийматларини ёки нафлиликни ҳисобга олиш муаммоси билан боғлиқ. Чунки, турли кўринишдаги иккита товарнинг нафлилигини шунчаки умумий тарзда ўзаро таққослаш мумкин эмас.

Бу назария тарафдорлари, нафлиликнинг икки турини ажратиш кўрсатиш зарур деб ҳисоблайдилар: а) абстракт ёки умумий нафлилик, яъни неъматларнинг кишилар бирон-бир эҳтиёжларини қондириш лаёқати; б) аниқ нафлилик, бу неъмат мазкур нусхаси фойдалилигининг субъектив нархини билдиради. Бу субъектив нарх икки омилга боғлиқ: мазкур неъматнинг мавжуд заҳираси ва унга бўлган эҳтиёжнинг тўйинганлик даражаси.

Кейинги кўшилган миқдор нафлилиги муаммосини ўрмонда яшовчи чол эга бўлган беш қоп дон мисолида, унинг онгида содир бўлган психологик ҳаёл орқали тасвирлаб кўрсатадилар. Бу қоплардаги доннинг нафлилиги камайиб борувчи тартибда жойлашади: биринчи қопдаги дон энг зарур, яъни чолнинг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжини қондириш учун истеъмол қилинади, иккинчиси – овқатланишни яхшилаш учун, учинчиси – уй паррандаларини боқиш, тўртинчиси – пиво тайёрлаш, бешинчиси – чолнинг ўз уйи атрофида сайраб юрган қушларни боқиб, кўнгилхушлик қилиши учун.

Бундан кўринадики, бешинчи қопнинг нафлилиги чол учун у қадар аҳамиятли эмас, чунки агар бу қопдаги дондан маҳрум бўлса у фақатгина кўнгилхушлик қилиш имкониятидан воз кечади холос. Бироқ, тўртинчи қопдаги доннинг йўқ бўлиши чолни пивосиз, учинчиси эса паррандаларсиз қолдириши мумкин. Фақат битта қопдаги дон қолган тақдирда чол учун унинг нафлилиги энг юқори даражага етади, яъни у овқатланиш эҳтиёжи билан тенглашади.

Шу ўринда турли қоплардаги донларнинг нафлилиги турлича экан, уларнинг қайси бири донларнинг умумий нафлилик даражасини аниқлаб

¹ «Кейинги кўшилган миқдор нафлилиги» атамасини қўллашда муаллифлар томонидан кўплаб мулоҳазаларга борилди. Сабаби – бугунги кунда иқтисодий адабиётларда бу атаманинг турли вариантлари («меъерий нафлилик», «меъерий фойдалилик», «чегаравий нафлилик», «чегаравий фойдалилик» ва ҳ.к.) қўлланиб келмоқда. Бироқ, бу атамалар луғавий таржима сифатида ўринли қўлланилган бўлсада, мазкур тушунчанинг ҳақиқий мазмунини ифода қила олмайди. «Кейинги кўшилган миқдор нафлилиги» атамаси эса бу мазмунга кўпроқ мос тушади. Бобнинг баён этилишини осонлаштириш мақсадида кейинги ўринларда қўлланилувчи «сўнгги кўшилган миқдор нафлилиги», «кўшилган миқдор нафлилиги», «кейинги кўшилган нафлилик» каби иборалар бир хил маъно касб этади.

беради, деган савол туғилади. Ҳолбуки, қоплардаги донларнинг бир-биридан фарқи йўқ экан, чол учун уларнинг нафлилиги бешинчи, сўнгги қопдаги доннинг нафлилиги орқали аниқланади. Демак, ҳар бир неъматнинг сўнгги қўшилган бирлиги, яъни унча муҳим бўлмаган эҳтиёжни қондирувчи бирлигининг нафлилиги камайиб бориш хусусиятига эгадир.

Агар узоқ даврлар мобайнида тортишувлар ва бўлинишларга олиб келган бу икки йўналишдаги назарияларга эътибор билан қаралса, уларнинг ҳаммаси товарда гавдаланган меҳнатнинг икки томонлама тавсифини, ундан келиб чиқувчи товарнинг икки хил хусусияти (нафлилиги ва қиймати)ни тушунмасликдан, уни билишга бир томонлама ёндашувдан келиб чиққанлиги маълум бўлади (4.2-чизмага қаранг).

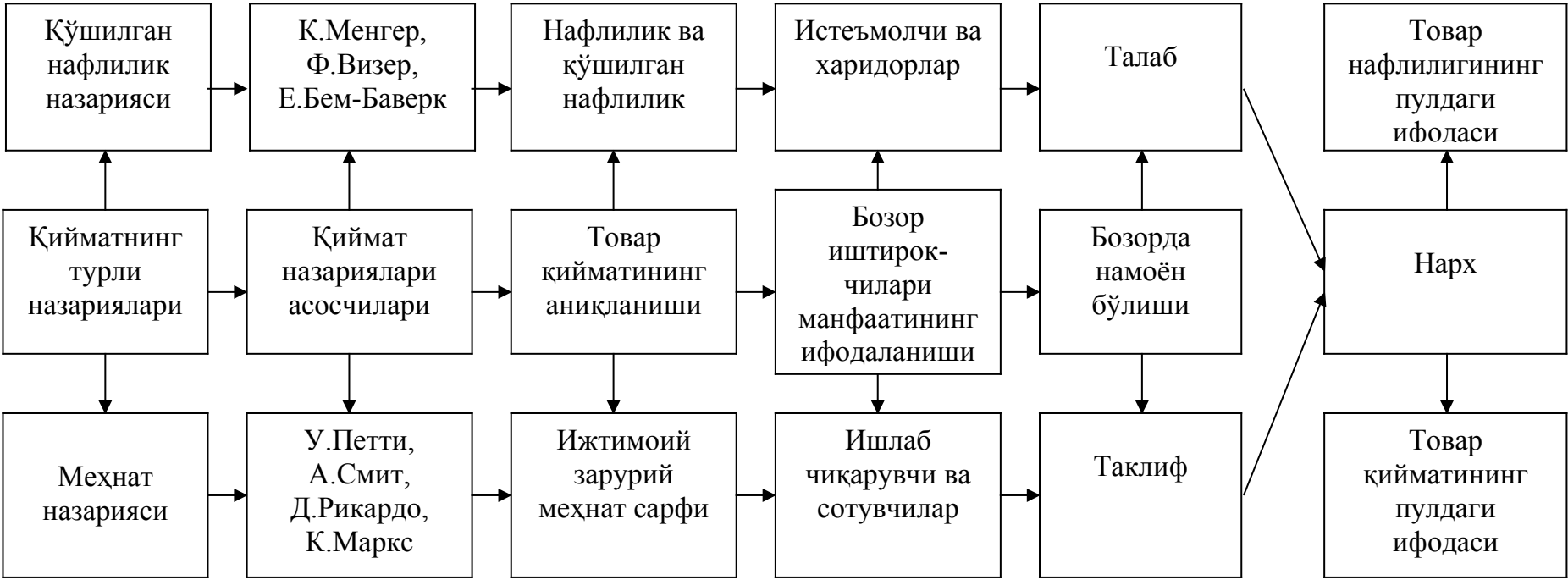
Қиймат ва нарх назариясида янги йўналишни бошлаб берган инсон машҳур инглиз иқтисодчиси А.Маршалл ҳисобланади. Товарларнинг қийматини аниқлашда меҳнат назарияси ҳам, қўшилган нафлилик назарияси ҳам етарли асосга эга эмас, деб ҳисоблаган А.Маршалл бир нечта назарияларни синтез қилиш йўли билан аниқлик киритишга ҳаракат қилди. Қўшилган миқдор нафлилиги назариясининг бир томонламалигини у қийматни фақат нафлилик билан тушунтиришда кўрди. А.Маршалл кейинги қўшилган миқдор нафлилиги назариясини талаб ва таклиф назарияси ҳамда ишлаб чиқариш харажатлари назарияси билан боғлашга ҳаракат қилди.

А.Маршаллнинг товар қиймати нима билан аниқланишини билишда қўшилган миқдор нафлилиги ва ишлаб чиқариш харажатларини синтез қилиш (умумлаштириш) зарурлиги ҳақидаги фикри жуда машҳур. Неоклассикларнинг қиймат ва нархнинг бир негизли (монистик) назариясини яратишга уринишдан чекинишлари хусусан А.Маршалл ишлари билан боғлиқ. Неоклассикларнинг қоидалари қийматнинг ягона манбаи, нархнинг ягона асоси ва бозор ҳўжалигида жамият даромадларининг ягона манбаи топилиши зарурлигини билдиради. Бундай ягона манба, масалан, инглиз классик иқтисодий мактаби ва марксча назарияларда меҳнат, маржиналистларда қўшилган миқдор нафлилиги категорияси ҳисобланади. А.Маршалл назариясида эса қиймат ва нарх ҳам талаб (қўшилган миқдор нафлилиги) ва ҳам таклиф (товар ишлаб чиқариш харажатлари) томонида ётувчи бозор кучлари ўзаро таъсири орқали аниқланади.

А.Маршалл фикрича, товар қиймати тенг даражада кейинги қўшилган миқдор нафлилиги ва ишлаб чиқариш харажатлари билан аниқланади. Шундай қилиб, А.Маршаллдан бошлаб иқтисодиёт назариясида турли назарияларни синтез қилишга ўтилди.

Лекин А.Маршалл ушбу синтезни охиригача етказа олмади. У ижтимоий зарурий нафлилик ва ижтимоий зарурий меҳнат товарнинг икки томони эканлигини аниқ кўра олмади. Шунинг учун, у ижтимоий зарурий нафлилик ўрнига қўшилган нафлиликни, ижтимоий зарурий меҳнат сарфлари ўрнига ишлаб чиқариш харажатларини қўйди. Натижада товарнинг қиймати ҳам, нафлилиги ҳам тўлиқ ҳисобга олинмади.

Қийматнинг меҳнат назарияси ва кейинги қўшилган миқдор нафлилиги назариясининг ўзаро алоқаси ҳамда бир-бирини тўлдириши

Умуман айтганда, узоқ тарихий даврдан бошлаб тортишувга сабаб бўлган нарса – товарда гавдаланган ижтимоий меҳнатнинг икки ёқлама тавсифи ва шу асосда ҳосил бўладиган товарнинг икки хил хусусиятига эга бўлишини инобатга олмасликдир. Меҳнат назариячилари товарга сарфланган меҳнат миқдорига асосий эътиборни қаратган бўлса, маржиналистлар унинг нафлилигига эътибор бериб келадилар. Уларнинг бири кўпроқ товарни ишлаб чиқарувчилар манфаати нуқтаи назаридан таҳлил қилган бўлса, иккинчиси истеъмолчи (харидорлар) манфаати нуқтаи-назаридан қарайдилар. Ҳолбуки товарнинг қийматини ва бинобарин нархини аниқлашда унинг икки томонига ва сотувчилар билан харидорлар манфаати тўқнашган тугунга эътибор қаратиш зарур.

4.4. Пулнинг келиб чиқиши, моҳияти ва вазифалари

Пул узоқ замонлардан бери одамларга маълум. Пулнинг келиб чиқиши турли назариячилар томонидан товар айирбошлаш жараёнининг ривожланиши билан боғлиқ ҳолда тушунтирилади.

Пулнинг вужудга келиши ва моҳиятининг турли илмий концепциялари мавжуд бўлиб, улар орасида рационалистик ва эволюцион концепциялар муҳим ўрин тутаяди.

Рационалистик концепция пулнинг келиб чиқишини кишилар ўртасидаги битим, келишув натижаси сифатида изоҳлайди. Бу ҳолат уларнинг товарларни айирбошлаш чоғида қийматларнинг ҳаракатланиши учун махсус воситалар зарурлигига амин бўлишига асосланади. Пулнинг ўзаро келишув сифатида амал қилиши тўғрисидаги мазкур ғоя XVIII асрнинг охиригача ҳукм сурди. Пулнинг келиб чиқишига субъектив психологик ёндашув кўплаб ҳозирги замон хорижий иқтисодчиларнинг қарашларида ҳам учраб туради. Уларнинг фикрича, пул категорияси объектив иқтисодий категория бўлмай, кишилар келишувига ёки давлатнинг хоҳишига боғлиқ бўлган юзаки, субъектив категориядир.

Пул келиб чиқишининг эволюцион концепциясига кўра улар ижтимоий меҳнат тақсимооти, товар ишлаб чиқариш ва айирбошлашнинг ривожланиши натижасида вужудга келган. Қиймат шакллари ва айирбошлаш ривожланишининг тарихий жараёнини тадқиқ қилиш орқали товарлар умумий олами ичидан пул ролини бажарувчи алоҳида товарнинг ажралиб чиқишини тушуниш мумкин.

Бир товарнинг қиймати уни бошқа бир товарга айирбошлаш орқали аниқланади (Т-Т). Бир қарашда айирбошлаш битимида ҳар иккала товар ҳам бир хил роль ўйнайдигандек кўринади. Аслида эса уларнинг роли турличадир. Бир товар ўз қийматини бошқа товарга нисбатан ифодалайди. Иккинчи товар эса биринчи товарнинг қийматини ўзида ифодалаб, эквивалент ролини бажаради, яъни қийматнинг эквивалент шаклини ташкил этади. Худди мана шу ерда пулнинг дастлабки куртаги пайдо бўлади.

Пулнинг пайдо бўлиши ва ривожланишида қиймат шаклларининг ривожланиш босқичларини билиш муҳим ўрин тутаяди. Умуман олганда

қийматнинг **оддий ёки тасодифий, кенгайтирилган, умумий ва пул шакллари** мавжуд.

Айирбошлаш жараёнининг тарихан узоқ давом этган даври мобайнида турли товарлар умумий эквивалент ролини ўйнаган. Масалан, айрим жойларда чорва моллари, айрим жойларда туз, айрим жойларда мўйна, нодир металллар (кумуш, мис, олтин) ва бошқалар. Эквивалент ролини ўйновчи турли товарлар ичидан баъзи бирлари ўзининг барча томонидан тан олинishi туфайли ажралиб чиқа бошлади (масалан, нодир металллар). Чунки, эквивалент ролини ўйновчи товарларнинг барчаси ҳам айирбошлаш жараёнида воситачилик вазифасини бир хилда муваффақиятли бажара олмас эди. Натижада, барча товарларнинг қийматини бир хил товар қиймати орқали таққослаш мумкин бўлган қийматнинг умумий шакли вужудга келди.

XIX асрнинг охирида мамлакатлар бирин-кетин олтин валютага, яъни монометалл тизимига ўта бошладилар. Бу ҳол Австрияда 1892, Японияда 1897, Россияда 1898, АҚШда эса 1900 йилда содир бўлди. Англияда олтин пул тизими XVII асрнинг охирида, Германияда 1871 йилда, Голландияда 1877 йилдаёқ жорий этилган эди.

Ўзбекистон худудида тарихан бундан ҳам олдинроқ кумуш ва мис тангалар муомалада бўлган. Шайбонийхон Самарқандни забт этгандан кейин, 1507 йилда пул ислоҳотини ўтказган. Бизгача Шайбонийхон (1501-1610) ва Абдуллахон (1583-1598) зарб этган тангалар етиб келган. Абдуллахон даврида танга (олтин ва кумуш) зарб қилиш давлат пойтахти – Бухорода марказлаштирилган. 1695-1709 йилларда олтин танга зарб қилиш мунтазам тус олди. Танга оғирлиги 4,8 грамм, сифат софлиги жуда юқори – 958 бўлган¹.

Умумий эквивалент ролининг нодир металлларга, жумладан олтинга юклатилиш сабаблари қуйидагилар орқали изоҳланади:

- сифат жиҳатдан бир хил ўлчамга келтириш мумкинлиги;
- зангламаслиги ва узоқ муддат сақлаш мумкинлиги;
- бўлинувчанлиги ва бўлгандан кейин яна яхлит ҳолга келтириш мумкинлиги;
- бўлинганда ҳам ўз қийматини сақлаб қола олиши;
- табиатда нисбатан камёблиги;
- озгина миқдордаги ва оғирликдаги нодир металлнинг қиймати анча юқорилиги.

Шу хусусиятларга кўра умумий эквивалент ролини ўйновчи кўплаб товарлар ичидан махсус товар – олтин пул ажралиб чиқди. Шундай қилиб, **пул – бу ҳамма товарларни сотиш ва сотиб олиш мумкин бўлган, умумий эквивалент ролини ўйновчи махсус товардир.**

Энди товарлар дунёси иккига – бир томондан, нафтилиқнинг ифодаси бўлган товарларга ва, иккинчи томондан, қийматнинг моддийлашган ифодаси бўлган пулга ажралади:

¹ Чжен В.А Пул ва молия бозорлари. Т.: 1996. 25-26-бетлар.

Пулнинг иқтисодий мазмунини билишда унинг асосий назарияларини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Умуман олганда, пулнинг металлистик, номиналистик ва миқдорий назарияларини фарқлаш мумкин.

Пулнинг келиб чиқиши ва муомалада бўлиши металл пуллар билан боғлиқ бўлганлиги сабабли дастлаб пулнинг металлистик назарияси вужудга келган. Унинг асосий моҳияти пулни нодир металллар (олтин ва кумуш) билан айнийлаштириш орқали намоён бўлган.

Пулнинг металлистик назариясининг ривожланишида меркантилистик мактаб намояндаларининг қарашлари муҳим ўрин тутди. Улар пулнинг кадр-қимматини олтин ва кумушнинг табиий хоссаларида деб билиб, унинг товар мазмунини тан олганлар. Бироқ, пулни нодир металллар билан айнийлаштириш уларнинг моҳияти ва иқтисодиётдаги ролига нотўғри баҳо бериш ҳамда пул фетишизмнинг ривожланишига олиб келди.

Пулнинг номиналистик назарияси тарафдорлари металлистик назарияга қарши чиқиб, пулларнинг товар табиати ҳамда улар ички қийматини зарурлигининг ўзини инкор этадилар. Номиналистлар пулга шартли белги сифатида қараб, уларнинг нодир металллар билан алоқадорлигини рад қиладилар.

Номиналистик назария тарафдорларининг қарашлари ўрта асрларда тўла қийматга эга бўлмаган металл тангаларнинг муомалага чиқарилиши билан пайдо бўлди. Баъзи бир намояндалар пуллар – давлат ҳокимиятининг маҳсули, шунга кўра фақат давлатгина пулларнинг қийматини белгилаши мумкин, деган фикрларни илгари сурдилар. XX асрнинг бошларида, олтин стандартнинг тан олинмаслиги, унинг бекор қилиниши билан, номиналистик назария янада ривожланди.

Пулнинг миқдорий назарияси – бу муомаладаги пул миқдори, товар нархлари даражаси ҳамда пулларнинг қиймати ўртасидаги ўзаро боғлиқликни изоҳлашга асосланган иқтисодий таълимотдир. Унинг моҳияти муомаладаги пул миқдори нархлар ва пул қиймати даражасининг мутаносиб равишда ўзгаришининг дастлабки сабабидир, деган қоидадан иборат.

Пулнинг моҳиятини тўлароқ тушуниш учун унинг қуйидаги **асосий вазифаларини** кўриб чиқамиз: 1) қиймат ўлчови; 2) муомала воситаси; 3) бойлик тўплаш воситаси; 4) тўлов воситаси.

Пулнинг **қиймат ўлчови** вазифасини идеал пул бажаради. Товар эгаси ёки сотиб олувчи фикран идеал равишда шу товарнинг алмашув қийматини пул билан ифодалайди. Товарнинг нархи талаб ва таклиф миқдори тенг бўлган тақдирдагина унинг қийматига мувофиқ келади. Акс ҳолда, нарх қийматдан фарқ қилади. Демак, товарларнинг нархи уларнинг қиймати, пулнинг қиймати, талаб ва таклифнинг нисбати ва бошқа омилларга боғлиқ.

Товар алмашув қийматининг пул билан ифодаланиши унинг нархини аниқлатади. Товарнинг алмашув қийматини ўлчаш учун муайян миқдордаги пул материални бирлик қилиб олиш зарур. Бундай бирлик **нархлар ўлчови**

(масштаби) деб аталади. Бир томондан нархлар ўлчови ҳар қандай ўлчов бирлиги каби шартлидир. Иккинчи томондан эса, у муайян мамлакатда ҳамма томонидан эътироф этилган бўлиши керак. Шунинг учун давлат пул бирлиги ҳуқуқини қонун билан мустаҳкамлайди, бу birlik шу тарих расмий тан олинади.

Товар муомаласи жараёнида нақд пул бўлиши керак, чунки товарларни олди-сотди пайтида уларнинг рамзий нархлари реал пулга айланмоғи лозим. Бу жараёнда пул **муомала воситаси** вазифасини бажаради. Дастлаб товарларни айирбошлашда пулнинг бевосита кумуш ёки олтин қуймалар шаклида мавжуд бўлиши муомала вақтида қийинчиликлар туғдирган: пул металлни ўлчаш уни майда бўлақларга бўлиш, сифатини белгилаш зарур бўлган. Кейинчалик металл қуймалари ўрнига монета (металл танга)лар ишлатила бошлаган.

Узлуксиз муомалада бўлиш натижасида олтин тангалар ейилиб кетиши, ўз вазнининг бир қисмини йўқотиши сабабли муомалага тўла қийматли бўлмаган қиймат белгилари чиқарилган.

Пул муомаладан чиқарилганда **бойлик тўплаш** вазифасини бажара бошлайди. Натурал хўжалик шароитида бойлик тўплаш, жамғариш маҳсулот жамғариш шаклида амалга оширилган. Товар хўжалигининг ривожланиши бойлик тўплашнинг пул жамғариш шаклини келтириб чиқаради.

Товар хўжалиги тараққиётининг дастлабки даврларида пул жамғариш уни муомаладан чиқариб олиш йўли билан амалга оширилган. Кейинчалик фойда кетидан қувиш ҳукмрон аҳамият касб этиб, бўш ётган пул фойда келтирмаслиги сабабли пул эгалари уни ҳаракатга солишга, уни фойдали жойда ишлатиш йўлини топишга интилдилар.

Товарлар насияга тўлов муддати кечиктириб сотилганда, пул **тўлов воситаси** вазифасини бажаради. Харидорлар товарнинг пулини тўлов муддати келгандан кейингина тўлайди. Пулнинг бу вазифаси товар муомаласи доираси билан чекланмай, пул қарз берилганда, рента ва солиқларни тўлашда ҳам тўлов воситаси вазифасини бажаради. Қоғоз пуллар, вексел ва банкнотлар – пулнинг тўлов воситаси сифатидаги вазифасидан келиб чиққан.

Бугунги кунда замонавий, яъни қоғоз-кредит пулларнинг иқтисодий мазмуни ва табиати тўғрисида сўз юритилганда, ғарб иқтисодий адабиётларида қоғоз пулнинг товар эмаслиги қатъий таъкидланади. Бунда айрим иқтисодчилар пулнинг табиатини унинг ликвидлиги, бошқа бирлари эса унинг декрет пул, яъни қонун томонидан мустаҳкамланганлиги орқали белгилайдилар¹.

Классиклар ҳам, миқдорийлик назарияси тарафдорлари ҳам пулнинг алоҳида товар эканлигини ва бошқа товарлардан унинг ана шу алоҳида хусусияти ажратиб туришини тушунмайдилар. Бизнинг назаримизда пул

¹ Қаралсин: Экономическая теория: Учебник. - Изд., испр. и доп. / Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2005, 163-б.; Экономическая теория: Учебник./ Под ред. А.Г.Грязновой, Т.В.Чечелевой. – М.: Издательство «Экзамен», 2004, 189-191-б.; Курс экономической теории. Учебное пособие под ред. Чепурина М.Н., Киселевой Е.А. Киров, изд-во «АСА», 1995, 96-б.

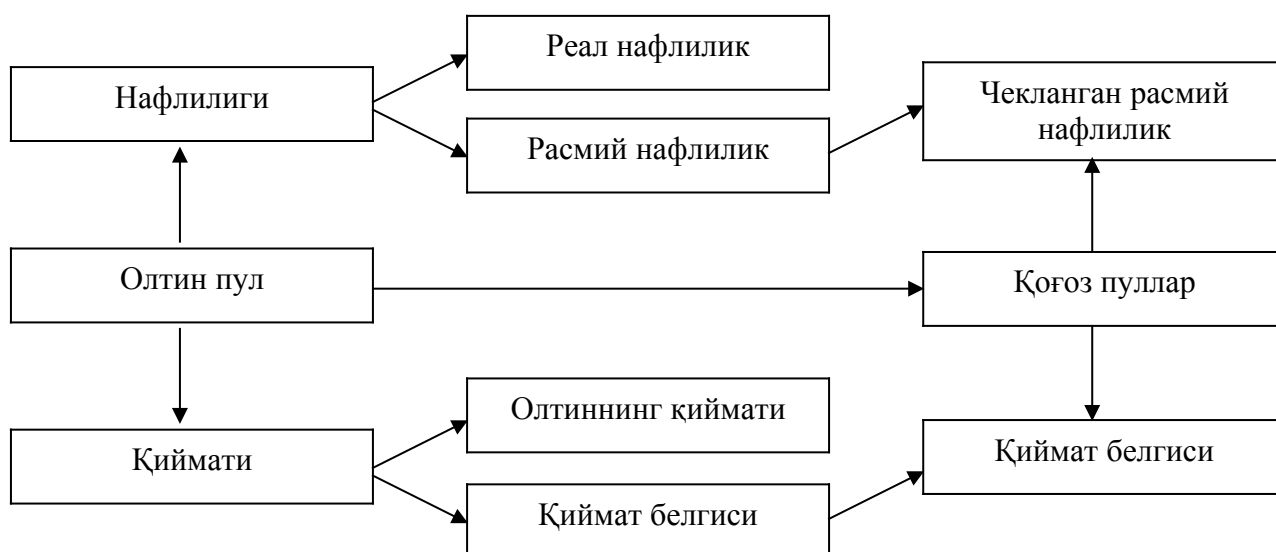

алоҳида товар бўлиб, бошқа барча товарларнинг қийматини ифодалайдиган умумий эквивалент сифатида хизмат қилади. У бошқа товарлар каби икки томонлама хусусиятга эга: бир томондан, умуман товар сифатида бошқа товарлар сингари қийматга эга бўлса, иккинчи томондан, нафлиликка, яъни истеъмол қийматига эга. Унинг истеъмол қиймати умумий эквивалент сифатида бошқа исталган товарга алмашувчанлигида ифодаланади. Тўла қимматли пуллардан ўз қийматига эга бўлмаган пул белгиларини қўллашга ўтиш ҳамда нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг ривожланиши натижасида қоғоз пул оддий товарларга хос бўлган хусусиятлар – қиймат ва истеъмол қийматга эга бўлмайди. Аммо у махсус товар сифатида олтин пулдаги икки хусусиятни – қиймат белгиси ва расмий нафлиликни сақлаб қолади.

Қоғоз пул умумий эквивалентлик вазифасини бажарганда, бошқа товарлар қиймати бевосита қийматга эга бўлган товар (олтин) билан эмас, балки қиймат белгисига эга бўлган ваколатли «товар» билан ўлчанади¹ (4.3-чизма).

4.3-чизма

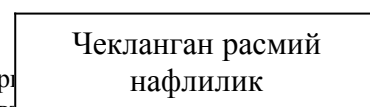
Олтин ва қоғоз пулларнинг ўзаро боғлиқлиги

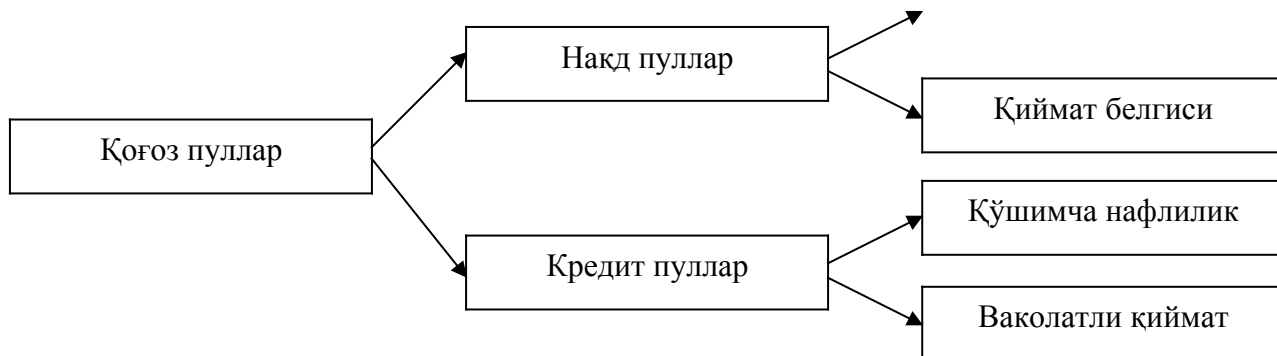
Бозор иқтисодиёти шароитида пул фақатгина умумий эквивалент бўлиб эмас, балки ўз эгасининг қўлида фойда, даромад олиш воситаси бўлиб хизмат қилади, ўзидан-ўзи ўсувчи қийматга, бир сўз билан айтганда капиталга айланади. Бунинг натижасида қоғоз пуллар иккита таркибий қисмга ажралади: нақд пуллар (қоғоз пул, танга-чақалар) ва кредит пуллар (чек, вексел, сертификат, тўлов талабномалари ва ҳ.к.). Уларнинг туб хусусиятлари 4.4-чизмада акс эттирилган.

4.4-чизма

Нақд ва кредит пулларнинг хусусиятлари

¹ Юсупов Р.А. Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида миллий валюта бар назарий асослари. И.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Т., 2001, 9-11 б.

Бундан кўринадики, пул капитал сифатида муомалада бўлади, унга қўшимча ижтимоий вазифа юклатилади. Энди у даромад келтирадиган махсус воситага айланади¹.

Шундай қилиб, товар айирбошлаш, ишлаб чиқариш ва пулнинг келиб чиқиши ҳамда товар-пул муомаласининг ривожланиши бозор ва бозор иқтисодиётининг келиб чиқишига сабаб бўлди ва унинг ривожланишига шарт-шароит яратди.

4.5. Ўзбекистонда миллий валюта – сўмнинг муомалага киритилиши ва унинг барқарорлигини мустаҳкамлаш йўналишлари

Ҳар қандай мамлакатдаги товар-пул муносабатларининг тўлақонли амал қилиши, энг аввало, муайян мамлакат миллий валютасининг мавжуд бўлиши ҳамда барқарор амал қилишини тақозо этади.

Мамлакатимизда миллий валютанинг аҳамиятига катта эътибор қаратилмоқда. Бу борада Президентимиз И.Каримовнинг: «Миллий валюта – миллий ифтихор, давлат мустақиллигининг рамзи, суверен давлатга хос белгидир. Бу республикага тегишли умумий бойлик ва мулкдир»², деган сўзларини эслаш ўринлидир.

Шунга кўра, Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан сўнг, ўз миллий валютамизни муомалага киритиш муҳим ва мураккаб вазифалардан бири сифатида намоён бўлди. Бу борада ҳукуватимиз томонидан ҳар томонлама асосланган, изчил иқтисодий сиёсат амалга оширилди. Унга биноан, республикамиз ўз мустақиллигини эълон қилган бўлсада, дастлабки йилларда собиқ Иттифоқ пул бирлиги – рубль ҳудудида амал қилиш объектив зарурат сифатида тан олинди. Зеро, иттифоқдош республикаларнинг сиёсий жихатдан мустақилликка эришишларига қарамай, улар иқтисодиётининг бирданига, зудлик билан рубль ҳудудидан ажралиб чиқишларига иқтисодий шарт-шароитлар мавжуд эмас эди. Бундай ҳолат ягона пул макони доирасида юқори даражада мувофиқлаштирилган иқтисодий, биринчи навбатда, пул-кредит сиёсатининг амалга оширилишини тақозо этар эди. Шунга кўра, дастлабки паллада Россия Федерацияси Марказий банки пул эмиссияси бўйича монополистик ҳуқуқни амалга

¹ Шодмонов Ш. Бозор иқтисодиётига ўтишда пулнинг янги мазмуни ва роли. Бозор, пул ва кредит. Махсус нашр, 2001, 9-б.

² Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1995, 217-б.

ошириб, рубль амал қилган барча мамлакатларнинг ҳудудида пул барқарорлигини ушлаб туриш бўйича чора-тадбирларни кўриш масъулиятини зиммасига олди.

Бироқ, бозор муносабатларининг шаклланиши билан боғлиқ ҳолда нархларни эркинлаштириш жараёнлари республикалараро савдо жараёнларида номутаносибликларни келтириб чиқара бошлади. Республикалар савдо баланслари тақчиллигини экспорт нархларини ўзгартириш, кредит эмиссияси ҳисобига молиялаштиришга мажбур эдилар. Бундан ташқари, давлат корхоналарини кенг миқёсли субсидиялаш бўйича тадбирлар аҳамиятли даражада Россия Давлат банкининг имтиёзли кредитлари ҳисобига молиялаштирилди. Кўрсатиб ўтилган омиллар натижасида рубль ҳудудидаги пул-кредит назоратининг бўшашиб кетиши инфляция жараёнларининг кучайишига олиб келди.

Ўзбекистонни ўз миллий валютасининг муомалага киритиш зарурлиги 1993 йилда дастлаб Россиянинг, кейинчалик МДХ бошқа қатор мамлакатларининг ўз миллий валютасини муомалага киритиши билан янада кучайди. Чунки, Ўзбекистонга бошқа республиклар ҳудудида амал қилиш ҳуқуқини йўқотган эски рубль пул бирликлари оқиб кела бошлади. Қолаверса, рубль ҳудудида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки мустақил равишда мамлакатдаги пул-кредит соҳасининг ривожланишини тўлиқ назорат қила олмас эди.

Ўзбекистон рубль ҳудудидаги бундай аҳвол натижасида жуда мушкул ва зарарли ҳолатга тушиб қолган эди. Чунки бошқа давлатлар тўлов ва ҳисоб-китобларида фойдаланилиши тўхтатилган 1961-1992 йиллар намунасидаги қадрсизланган рубллар эвазига Ўзбекистондан турли маҳсулотлар олиб чиқиб кетила бошлади. Ўзбекистонга бошқа давлатларда ўз кучини йўқотган совет пулларини оқиб келишининг олдини олиш ҳамда республика истеъмол бозорини ҳимоя қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1993 йил 5 майда «Пул муомаласини тартибга солиш ҳамда республика истеъмол бозорини ҳимоялашни кучайтириш тўғрисида»ги қарорни қабул қилди. Ушбу қарорга биноан аҳоли томонидан товарларни харид қилиш ва депозит операцияларини амалга оширишда паспорт ҳамда купон тизими татбиқ этилди. Хусусан, қарорда қуйидагилар белгилаб берилди: 1993 йилнинг 10 майидан бошлаб омонатларга пулларнинг кўйилиши фақат Ўзбекистон Республикаси фуқаролари томонидан паспорт асосида амалга оширилиши; 25 минг рублгача бўлган қийматдаги товарларни – чеклар, чек дафтарчалари ёки омонатчиларнинг топшириғи бўйича уларнинг банк муассасаларидаги шахсий ҳисоб рақамларидан нақд пулсиз ўтказиш орқали сотилиши; чеклар ва чек дафтарчаларини фақат Ўзбекистон Республикаси фуқароларига бериш ва бошқа чора-тадбирлар.

Ўзбекистоннинг ўз миллий валютасини муомалага киритиш икки босқичда амалга оширилди: биринчи босқич 1993 йилнинг ноябрь ойидан 1994 йилнинг июнигача бўлган даврни, иккинчи босқич эса 1994 йилнинг июнь-июль ойларини ўз ичига олди.

Пул ислохотини ўтказишда мамлакатимиз ҳукумати томонидан аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, унинг даромадларининг йўқотилишига йўл қўймаслик тамойилига катта эътибор қаратилди. Шунга кўра, муомаладаги эски пул birlikларининг амал қилишини тўхтатиш ҳам секин-аста, босқичма-босқич рўёбга оширилди. Жумладан:

- 1993 йилнинг 15 ноябидан бошлаб 1992 йил намунасидаги 5000 ва 10000 рубль қийматдаги пул белгиларининг амал қилиши тўхтатилди;

- 1993 йилнинг 1 декабидан бошлаб СССР Давлат банкининг 1961-1992 йиллардаги 200, 500 ва 1000 рубль қийматидаги пулларининг барча кўринишдаги тўловлар сифатида қабул қилиниши тўхтатилди;

- 1993 йилнинг 15 декабидан бошлаб 50 и 100 рубль қийматдаги пул белгиларининг амал қилиши тўхтатилди;

- 1994 йилнинг 1 январидан бошлаб 1, 3, 5, 10 ва 25 рубль қийматдаги пул белгилари муомаладан чиқарилди;

- 1994 йилнинг 15 апрелидан бошлаб Ўзбекистоннинг барча ҳудудида Россия Банки банкнотларини муомалада бўлиши тўхтатилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 30 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида «сўм-купон»нинг муомалада бўлиш тартибини янада такомиллаштириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарорида 1993 йилнинг 6 декабидан бошлаб 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500, 1000, 5000, 10000 сўм қийматидаги «сўм-купонлар» мамлакатимиз ҳудудида қонуний тўлов воситаси сифатида тан олинди.

Ўзбекистонда миллий валютани жорий этишда дастлаб «сўм-купон»нинг муомалага киритилиши қуйидагиларга имкон яратди: биринчидан, миллий пул ислохотининг иқтисодий, техник ва ижтимоий томонларини оптималлаштириш учун республика ички иқтисодиётидаги барча реал омилларни тўла аниқлаш ва ҳисобга олиш; иккинчидан, мустақил молия-кредит ва нарх сиёсатини юритиш бўйича муайян тажриба орттириш; учинчидан, миллий пул бирлигини жорий этиш стратегияси ва механизмини ўрганиш, инфляция жараёнига қарши кураш тадбирлари ишлаб чиқиш ва синовдан ўтказиш, ўзаро ҳисоб-китоблар механизмини йўлга қўйиш ва хоказо.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 122-моддаси ҳамда «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги Қонуннинг 111-моддасига, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1993 йил 3 сентябрдаги 952-ХП-сонли қарорига мувофиқ, 1994 йилнинг 1 июлидан бошлаб Ўзбекистон Республикаси ҳудудида миллий валюта – «сўм» муомалага киритилди.

Миллий валютанинг жорий этилиши муносабати билан Ўзбекистон Марказий банкининг касса ишини ташкил этиш тўғрисида, миллий валютани муомалага чиқариш ва ҳисобга олиш тартиби тўғрисидаги кўрсатмаси, шунингдек, қимматликларни қайта баҳолаш ҳамда юридик шахсларнинг бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботида ўзгартиришлар киритиш тартиби ишлаб чиқилди. Банк муассасалари томонидан 1994 йилнинг 1 июли ҳолати бўйича юридик шахсларнинг ҳисоб ва жорий рақамларидаги барча пул маблағларини

ва бошқа қимматликларни инвентаризация қилиш ва бухгалтерия ҳисоби маълумотлари асосида 1000 сўм-купонни 1 сўм нисбатида қайта ҳисоблаш ишлари амалга оширилди.

Товар-пул муносабатларининг самарали амал қилиши кўп жиҳатдан миллий валютанинг барқарорлигига ҳам боғлиқ. Бу борада Президентимиз И.А.Каримов: «Бугунги энг муҳим вазифа – валютаминни бақувват, дунёда обрўли валютага айлантиришдир. У юксак қийматга ва катта кучга эга бўлиши лозим. Сўмнинг барқарорлигини таъминлаш ва қадрини ошириш – умуммиллий вазифа»¹, дея таъкидлаб, бунга эришиш учун аниқ вазифаларни ҳал этишга қаратилган тўртта алоҳида дастурлар тўпламини кўрсатиб берди (4.3-жадвал).

4.3-жадвал

Ўзбекистонда миллий валюта – сўмнинг барқарорлигини ошириш вазифаларини ҳал этиш борасидаги дастурлар²

Дастурнинг мазмуни	Дастурнинг асосий йўналишлари	Амалга оширилиши лозим бўлган чора-тадбирлар
Миллий валютани товар билан барқарор таъминлаш	- республика бозорини истеъмол моллари билан тўлдириш; - аҳолининг энг зарур талабларини қондирувчи миллий ишлаб чиқаришни кенгайтириш	- истеъмол моллари ишлаб чиқарувчи корхоналарга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш; - замонавий истеъмол моллари ишлаб чиқарадиган янги корхоналарни жадал суръатларда ташкил этиш; - кичик корхоналар фаолияти учун кенг майдон очиб бериш; - аҳолининг турли мамлакатлардан келтирилган сифатли молларни сотиб олиш имкониятига эга бўлиши учун зарур шароитлар яратиш; - импорт моллар таркибини такомиллаштириш; - миллий маҳсулотлар рақобатбардошлигини ошириш
Етарли валюта захираси билан таъминлаш	- ташқи иқтисодий сиёсатни тубдан қайта кўриб чиқиш; - мамлакатнинг экспорт имкониятини кенгайтириш	- экспортга йўналтирилган корхоналар сонини кўпайтириш; - экспортга йўналтирилган корхоналар фаолиятини рағбатлантириш; - жаҳон бозорида рақобатга бардош берадиган маҳсулот ишлаб чиқаришни рағбатлантирувчи омилларни вужудга келтириш
Миллий валютани кадрлаш ва ундан тежаб-тергаб фойдаланиш	- қатъий молиявий-кредит сиёсатини изчиллик билан ўтказиш; - кредит ресурсларидан самарали ва муайян мақсад йўлида фойдаланиш	- аҳоли ва корхоналар томонидан молиявий ресурслардан тежамли фойдаланишни кучайтириш; - кредитларнинг ўз вақтида қайтарилишини таъминлаш; - кредит ресурсларини энг кўп самара берадиган соҳаларга йўналтириш

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1995, 218-б.

² Жадвал куйидаги манба асосида тузилган: Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1995, 218-б.

Инфляцияга қарши бақувват, ўйланган ўтказиш пухта сиёсат	- миллий валютанинг юксак тўлов қобилиятини узок муддат давомида сақлаб қолишини таъминлаш; - ишлаб чиқариш ҳажми билан тўловга қобил талабнинг ўсиши ўртасидаги мақбул нисбатни таъминлаш	- муомалага чиқариладиган ҳар бир сўмнинг муайян товарлар билан таъминланишига эришиш; - савдо корхоналарининг ишини тубдан яхшилаш; - истеъмол фондининг ўсишини ишлаб чиқариладиган маҳсулот ва кўрсатиладиган хизматнинг моддий ҳажми кўпайишига бевосита боғлиқ қилиб қўйиш; - нақд пул ва кредит эмиссиясининг ўсишига, аҳоли қўлида пулнинг ҳаракатсиз туриб қолишига йўл қўймаслик
--	---	--

Бу белгиланган дастурларнинг изчил равишда амалга оширилиши миллий валютаамизнинг мустақамланишига, қатъий валюталарга нисбатан унинг алмашув курсининг барқарорлашувига аҳамиятли даражада таъсир кўрсатади.

Хулосалар:

1. Товар ишлаб чиқариш ва айирбошланишнинг пайдо бўлиши ижтимоий меҳнат тақсимотининг ҳамда хусусий мулк келиб чиқиб, ишлаб чиқарувчилар алоҳидалашувининг ривожланиши билан боғлиқ.

2. Товарнинг икки хоссаси – нафлилиги (истеъмол қиймати) ва қиймати инсон меҳнатининг икки ёқлама тавсифи натижасида вужудга келади. Агар нафлилик (истеъмол қиймат) аниқ меҳнат орқали яратилса, алмашув қиймати абстракт меҳнатнинг натижаси ҳисобланади.

3. Қиймат меҳнатнинг ижтимоий хоссаси бўлиб, унда табиат ашёларининг бирорта ҳам молекуласи, заррачаси йўқдир. Қийматнинг асосида одамлар бир-бирлари учун меҳнат қилишларини билдирувчи ижтимоий меҳнат ётади. Бироқ, алоҳидалашган товар ишлаб чиқарувчилар меҳнати сингари ўзининг ижтимоий хусусиятини фақат меҳнат маҳсуллари билан айирбошлаш орқали кўрсатади.

4. Товар қийматини аниқлаш борасида иқтисодиёт назариясида икки хил ёндашув мавжуд: қийматнинг меҳнат назарияси ва кейинги қўшилган миқдор нафлилиги назарияси. Биринчи назария товар қийматини унда мужассамлашган ижтимоий зарурий меҳнат сарфлари ташкил қилади деса, иккинчи назария товарнинг қийматини унинг нафлилиги, айниқса кейинги қўшилган товар нафлилиги белгилаб беради, деб кўрсатади.

5. Товарларни айирбошлаш жараёнининг узок вақт ривожланиши натижасида умумий эквивалент вазифасини бажарувчи, бошқа ҳамма товарларни айирбошлаш мумкин бўлган алоҳида товар пул сифатида ажралиб чиқди.

6. Пул ўзининг ривожланиш тарихида қуйидаги босқичларни босиб ўтди: товар пуллар (пул ўрнини ҳар хил маҳсулотлар босган); тўла қийматга

эга пуллар (олтин ёки кумуш); тўла қийматга эга бўлмаган пуллар (қоғоз пуллар, оддий металл тангалар); кредит пуллар (вексел, банкнот, чек, кредит карточка).

Асосий таянч тушунчалар:

Натурал ишлаб чиқариш – маҳсулотлар ишлаб чиқарувчининг ўз эҳтиёжларини қондириш, ички хўжалик эҳтиёжлари учун мўлжаллаган ишлаб чиқариш.

Товар ишлаб чиқариш – маҳсулотларни ўз истеъмоли учун эмас, балки бозорда сотиш, айирбошлаш учун ва бошқаларнинг эҳтиёжини қондириш мақсадида ишлаб чиқариш.

Товар – бирон-бир нафлиликка ва қийматга эга бўлган, айирбошлаш учун яратилган маҳсулот.

Нафлилик – товарнинг кишиларнинг бирон-бир нарсага бўлган эҳтиёжини қондириш лаёқати.

Ижтимоий зарурий нафлилик – талаб миқдорида мос келадиган миқдордаги нафлилик.

Қиймат – товарда гавдаланган ижтимоий-зарурий меҳнат.

Алмашув қиймати – бирор турдаги истеъмол қийматнинг бошқа турдаги истеъмол қийматга айирбош қилинадиган миқдорий нисбати.

Ижтимоий зарурий иш вақти – муайян ижтимоий нормал ишлаб чиқариш шароитида ва муайян жамиятдаги меҳнат малакаси ва жадаллиги даражаси ўртача бўлган шароитда бирон бир товарни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган иш вақти.

Қиймат қонуни – товар ишлаб чиқариш ва айирбошлаш унинг қиймати асосида амалга ошишини, қийматнинг ўзи эса ижтимоий зарурий меҳнат сарфлари орқали ўлчанишини ифодаловчи сабаб-оқибат боғлиқлиги.

Аниқ меҳнат – муайян аниқ истеъмол қийматларни вужудга келтирадиган меҳнат.

Абстракт меҳнат – меҳнатнинг аниқ шаклидан қатъий назар умуман инсон ишчи кучининг сарфланиши, ижтимоий меҳнатнинг бир қисми.

Меҳнат унумдорлиги – маълум вақт давомида ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори ёки маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун кетган вақт.

Меҳнат интенсивлиги – меҳнатнинг сарфланиш тезлиги ёки жадаллиги.

Пул – умумий эквивалент ролини бажарувчи махсус товар.

Диверсификация – ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш, маҳсулот ва хизматларни сотиш бозорларини кенгайтириш мақсадида тармоқ ва корхоналар фаолият соҳаларини кенгайтириш, маҳсулот ва хизматлар ассортиментларини кўпайтириш, уларнинг сифатини такомиллаштириш.

Ишлаб чиқаришни модернизациялаш – ишлаб чиқаришни замонавий технологиялар билан жиҳозлаш, уни маънавий жиҳатдан янгилаш, таркибий жиҳатдан техник ва технологик қайта тузиш каби чора-тадбирларни ўз ичига оловчи жараён.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар:

1. Ижтимоий хўжалик шаклларига умумий тавсиф беринг. Натурал ва товар хўжалигининг асосий фарқлари нималардан иборат?
2. Товар ишлаб чиқариш ва бозорнинг вужудга келишининг умумий шарт-шароитларини тушунтиринг.
3. Нима учун товарга нафлилик (истеъмол қиймат) ва алмашув қийматининг бирлиги сифатида қаралади? Товардаги бу икки хил хусусият нимадан келиб чиқади?
4. Қийматнинг меҳнат назариясининг мазмунини тушунтириб беринг.
5. Қийматнинг сўнгги қўшилган миқдор нафлилиги назариясининг асосида нима ётади?
6. Кейинги (сўнгги) қўшилган миқдор нафлилиги нима ва унинг пасайиш сабабини тушунтиринг.
7. Товарларнинг қийматини аниқлашга бўлган куйидаги фикрларга ўзингизни муносабатингизни билдиринг:
  - а) ижтимоий зарурий меҳнат сарфлари билан белгиланади;
  - б) кейинги қўшилган товарларнинг нафлилиги билан аниқланади;
  - в) кейинги қўшилган товарларнинг нафлилиги ва ишлаб чиқариш харажатлари билан аниқланади.
8. Пулнинг мазмунини ва вужудга келишининг умумий шарт-шароитларини тушунтириб беринг.
9. Пулнинг рационалистик ва эволюцион концепцияларининг мазмуни нимадан иборат?
10. Пул қандай вазифаларни бажаради? Ҳар бир вазифасининг мазмунини тушунтириб беринг.
11. Олтин пул ва қоғоз пул ўртасидаги умумийлик ва фарқларини кўрсатиб беринг.
12. Қоғоз ва кредит пулларнинг кадр-қиймати ва барқарорлиги нима билан белгиланади?